

УДК 373.1(477.62)“1944/1949”

Н. Ф. Шипік

МОБІЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ ДО НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ СИСТЕМИ ТРУДОВИХ РЕЗЕРВІВ ДОНЕЧЧИНИ У 1944–1949 РР.

Стаття присвячена дослідженню комплексу проблем, пов'язаних з мобілізацією молоді до закладів системи державних трудових резервів Донецчини у 1944-1949 рр. Особливу увагу приділено закономірним змінам у чисельності учнівського контингенту та умовам, в яких опинились мобілізовані після приїзду до Сталінської області.

Ключові слова: мобілізація, ремісничі училища, школи фабрично-заводського навчання, система державних трудових резервів.

40-і роки ХХ ст. були доволі суперечливим періодом в існуванні закладів професійно-технічної освіти нижчого і середнього рівнів підготовки, структура яких була представлена переважно ремісничими і залізничними училищами, школами фабрично-заводського навчання із скороченим терміном підготовки і доволі специфічним методом комплектування учнівського контингенту – мобілізацією, яка була своєрідною ознакою воєнного часу та післявоєнного п'ятиріччя і стала можливою в умовах існування адміністративно-командної системи управління економікою. За словами А. Жданова, радянська система «не має тих джерел поповнення робочої сили, яким у капіталістичній державі є армія безробітних. Разом з тим залучення нової робочої сили в промисловість, транспорт і будівництво є однією з вирішальних умов відбудови і розвитку народного господарства. Це означає, що держава повинна знайти нові способи поповнення зростаючого народного господарства робочою силою. Ще до війни соціалістична держава приступила до вирішення цього завдання шляхом створення державних трудових резервів робочої сили, яку *направляють туди, куди потрібно державі*. Тим більш гостро стало це питання після війни» [1; арк. 288].

Мобілізації молоді до закладів професійно-технічної освіти звичайно не могли бути темою окремого історичного дослідження у радянські часи, хоча чимало наукової літератури було присвячено історії закладів системи державних трудових резервів, відбудові народного господарства в цілому та історії формування робітничого класу зокрема. При домінуванні чіткої історичної схеми і закритості доступу до багатьох архівних матеріалів такі аспекти вивчення навчальних закладів системи державних трудових резервів як мобілізаційний механізм комплектування, житлово-побутові умови мобілізованих, втрати учнівського контингенту, покарання дезертирів, ступінь реалізації державних завдань, залишались поза межами досліджень. Перші спроби їхнього висвітлення зроблені у наукових студіях доби української незалежності. Зокрема, у роботі О.А. Бомбадьорової приділено увагу соціальній політиці радянської влади до мобілізованої молоді в заклади трудових резервів УРСР, труднощам матеріально-побутового характеру, особливостям реалізації соціалістичних починів. Авторка наголошувала на надмірній централізації системи трудових резервів, жорсткій регламентації навчально-виховного процесу, примусі при комплектуванні, порушенні законодавства про працю підлітків. В.М. Гаврилов розглянув мобілізацію молоді Північного Лівобережжя крізь призму впливу на долю села. В.В. Міщанин вивчаючи мобілізацію закарпатської молоді до шкіл ФЗН у другій половині 40-х рр., вагається в оцінках основної державної мети – підготовка робочих кадрів чи спосіб позбутися молоді, незадоволеної примусовою колективізацією Закарпатського регіону, віддаючи

перевагу останньому [2]. Дослідження мобілізацій доцільно продовжити на матеріалах Донеччини, на території якої було зосереджено найбільшу кількість шкіл ФЗН, ремісничих училищ в Україні.

Отже, метою статі є висвітлення мобілізації молоді до навчальних закладів системи Державних трудових резервів Донеччини у 1944–1949 рр. Завданнями є аналіз планів прийому учнівського контингенту, розгляд змін у чисельності та структурі навчальних закладів системи державних трудових резервів, наявної чисельності учнівського контингенту та масштабів мобілізації молоді, виявлення джерел комплектування шкіл ФЗН мобілізованими, вивчення умов, до яких потрапляла мобілізована молодь після приїзду, визначення ступеню реалізації щодо них державної мети.

Джерельною базою дослідження є плани прийому, звітні матеріали та результати перевірок обласного управління трудрезервів, які зберігаються у Фонді документальних матеріалів Сталінського обласного управління Міністерства Трудових Резервів СРСР Державного архіву Донецької області та Центральному державному архіві громадських об'єднань України.

Запровадження мобілізацій як методу поповнення учнями закладів професійно-технічної освіти було наслідком введення загальної військової повинності у 1939 р., яка загострила проблему робітничих кадрів. Керівництво СРСР прийшло до необхідності реорганізації всієї системи професійно-технічної освіти шляхом подальшої централізації та закріплення командно-бюрократичних методів у навчанні робітничих кадрів. Ідея створення державних трудових резервів не була новою. Декількома роками раніше вона була втілена в Німеччині. Форсуючи підготовку до війни її уряд ввів чотирирічку. Прийшовши до влади, нацисти оголосили трудову повинність для молоді. Указ 1935 р. закріпив практику примусової праці для молоді. Через 2 роки було створено німецький трудовий фронт, який став своєрідною школою підготовки кваліфікованих кадрів для військової промисловості. У 1938 р. А. Гітлер підписав постанову «Про забезпечення потреб в робочій силі для виконання завдань особливого державно-політичного значення».

В СРСР рішення про створення державних трудових резервів було прийнято 2 жовтня 1940 р. Указом «Про державні трудові резерви», яким було запроваджено єдину централізовану систему підготовки кваліфікованої робочої сили у ремісничих та залізничних училищах і школах фабрично-заводського навчання. Встановлений термін навчання – 2 роки в училищах та 6 місяців у школах ФЗН. Для укомплектування учнівським контингентом надавалося право мобілізації міську і колгоспну молодь чоловічої статі. По закінченню навчання зобов'язані були відпрацювати 4 роки на прикріпленому підприємстві. Указом від 28 грудня 1940 р. «Про відповідальність учнів ремісничих, залізничних училищ і шкіл ФЗН за самовільне залишення» передбачав кримінальну відповідальність терміном до 1 року із направленням до трудових колоній [3, с. 48, 61–62].

В Донбасі до війни було розгорнуто мережу закладів системи державних трудових резервів із 18 РУ та 107 шкіл ФЗН. Школи ФЗН Донбасу були найбільш численними після Москви та Ленінграду

За час окупації в Донбасі припинили свою роботу усі існуючі ремісничі училища, а із 107 шкіл ФЗН залишилось тільки 18. В перший же рік визволення від німецько-нацистської окупації почали відновлювати мережу шкіл ФЗН і РУ. У 1943 р. за неможливістю розмістити німецьких через зруйнованість житлових приміщень, школи ФЗН і РУ Сталінської області комплектували переважно з міської молоді регіону, скоріше за все на добровільній основі. Більшість учнів мешкала в квартирах родичів неподалік від навчальних установ. Станом на 1 січня 1944 р. в Сталінській області функціонувало 7 ремісничих училищ і 29 шкіл ФЗН з учнівським контингентом 2 тис.

та 5,3 тис. осіб відповідно. Бригади учнів шкіл ФЗН і РУ направлялись на монтажні і відбудовчі роботи до металургійних підприємств і підприємств енергетичного господарства [4, арк.13]

Починаючи з 1944 р. основним механізмом наповнення учнями шкіл ФЗН і РУ в Сталінській області стала мобілізація.

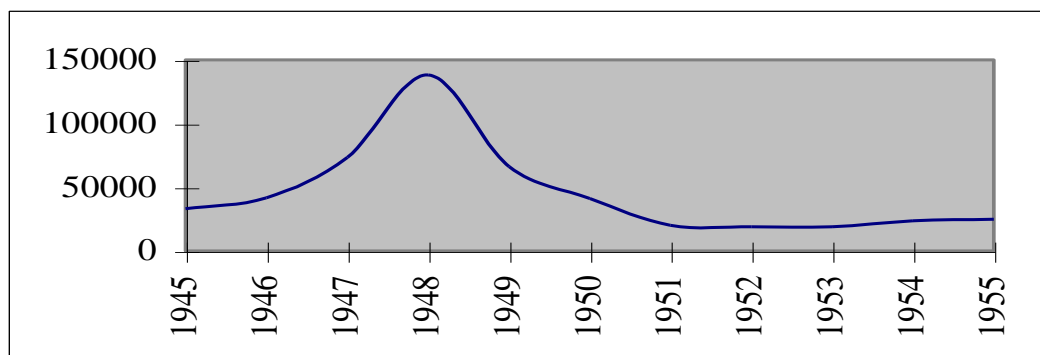
Постановою СНК СРСР від 16 серпня 1944 р. встановлювалося, що призов молоді до ФЗН і РУ може відбуватися двічі на рік. Але через невиконання планів набору учнівського контингенту вже наприкінці 1944 р. було оголошено додатковий призов до шкіл ФЗН Сталінської області. Джерелами укомплектування навчальних установ управління трудових резервів області на 1944–1945 рр. було заплановано Сталінська, Чернігівська, Київська, Полтавська, Станіславівська, Львівська, Ровенська, Кіровоградська, Одеська, Сумська та Житомирська області Української РСР [5, арк.3-10].

Мобілізаційний контингент у порівнянні з довоєнним було розширено. Тепер призову підлягала, в першу чергу, молодь, котра не працювала та не навчалася, насамперед міська: у ремісничі та залізничні училища чоловічої статі віком 14–15 років, жіночої статі – 15–16 років; у школи ФЗН – чоловічої статі 15–17 років та жіночої 16–18 років. У випадках, коли такий призов не забезпечував виконання встановленого плану, призивалася молодь з числа переростків 5, 6, 7 класів Наркомпроса, крім учнів 8, 9, 10 класів. Першочерговим правом поповнення контингентом користувалися заклади, що були організовані на базі підприємств металургійної, вугільної промисловості, будівництва і залізничного транспорту. До того ж, для шкіл та училищ вугільної і металургійної промисловості мали відбирати молодь на рік старшу та з числа найбільш фізично розвинених [6, с. 78].

Ще до початку призову, школи ФЗН і училища було закріплено за визначеними областями і районами. У місця набору приїздили представники училищ і шкіл та уповноважені облвиконкомів для проведення масово-роз'яснювальної роботи та надання практичної допомоги [7, арк. 336]. Поруч з місцевими керівниками, вони проводили агітаційну роботу стосовно позитивного значення підготовки державних трудових резервів в умовах війни та під час відбудови. У воєнні роки роз'яснювальна робота проводилася в усній формі. Згодом її було доповнено й наочною агітацією, розповсюдженням плакатів, агітаційними машинами й виступами культбригад, демонстрацією кінострічок за рекомендованим списком Міністерства трудових резервів і виступами на радіо [8, арк. 13].

Організаційні функції щодо мобілізацій виконували обласні управління трудрезервів, облвиконкоми та іноді міліція. В областях призову створювалися призовні комісії у складі голови міськрайвиконкому, представників профорганізацій, секретарів міських або районних комітетів ЛКСМУ [9, арк. 8–10]. Призовникам видавалися певні документи – паспорт, метричне або тимчасове посвідчення. Їм було забезпечено безкоштовний проїзд на залізничному транспорті [10, арк. 13]. Наркомат торгівлі зобов'язувався продавати гарячу їжу та хліб по 600 г на день у пунктах відправлення та під час перебування на шляху [11, арк. 336].

Обсяги мобілізацій у заклади трудрезервів Донеччини зазнавали щорічних змін пропорційно кількості навчальних закладів і планів їх комплектування. Такі зміни на прикладі Сталінської області ілюструє графік 3.1.

Графік 3.1 – Плани прийому в школи та училища Сталінського управління Трудових резервів у 1945–1955 рр. [12]

Отже, відповідно до щорічних планів Сталінського управління Трудових Резервів прийом до шкіл ФЗН і РУ мав зростати з 1945 р. до 1948 р. Якщо на 1945 р. було заплановано 33 тис. учнів, то на 1946 р. – 41,8 тис., у 1947 р. – 74,6 тис., у 1948 р. – 138,3 тис. Заплановані темпи зростання учнівського контингенту у 1946, 1947, 1948 рр. дорівнювали відповідно 27; 78; 85 % у порівнянні з попереднім роком. Стрибок в чисельності учнів системи трудових резервів, який мав статися у 1947–1948 рр., був викликаний потребою в заміні постійними кадрами тимчасових контингентів з числа військовополонених, інтернованих, репатрійованих і звільнених з місць ув'язнення. Задля виконання плану у 1947 р. в Сталінській області були створені 133 додаткових школи ФЗН вугільників з прискореним терміном навчання – 3 місяці [127].

Станом на 1 січня 1948 р. в області було 35 ремісничих, залізничних училищ з контингентом 15,7 тис. та 253 школи ФЗН з плановим контингентом 70,96 тис., у тому числі 123 школи ФЗН з контингентом 35,1 тис. учнів, укомплектованих молоддю підвищеного віку. Протягом року 8 шкіл ФЗН було реорганізовано в РУ, ще 8 шкіл ФЗН закрито внаслідок непридатності приміщень або відсутності виробничого навчання. Маріупольську школу морехідного навчання передано до Міністерства морського флоту. Об'єднано з різних причин 62 школи ФЗН та відкрито нові 62 школи ФЗН. Протягом 1948 р. було здійснено 5 призивів: березневий, серпневий, жовтневий призив молоді підвищеного віку, жовтневий призив молоді нормального віку, листопадово-грудневий призив. План кожного призиву, який дорівнював 60,7; 48,3; 32,2; 8,4; 47,5 було виконано відповідно на 60, 42, 101, 48, 50 %. Невиконання планів чотирьох з п'яти призивів у звіті обласного управління Державних трудових резервів пояснювалося грубим порушенням порядку проведення призиву і недостатньою масово-роз'яснювальною роботою в місцях призиву.

Станом на 1 січня 1949 р. на Донеччині налічувалося 43 ремісничих і залізничних училищ та 236 шкіл ФЗН з плановим контингентом відповідно 18 тис. і 56,2 тис. учнів.

З 1949 р. почалося різке зменшення контингенту, пов'язане, головним чином, з ліквідацією багатьох навчальних закладів та переорієнтацією на підготовку більш кваліфікованих робітників, що супроводжувалося зростанням навчального терміну і поступовою відмовою від мобілізації як засобу комплектації. У 1949 р. було ліквідовано 123 школи ФЗН та 2 училища. Як було пояснено у річному звіті обласного управління Міністерства Трудових Резервів, ліквідовано у зв'язку з непридатністю приміщень та відсутністю нормальних навчально-виробничих умов для підготовки кваліфікованих робітників. До того ж 4 школи ФЗН були реорганізовані в ремісничі училища, 2 ремісничих училища перетворені спецремучилище та училище

гірничотехнічне. 9 шкіл ФЗН були переведені на 10-ти місячний термін навчання. Організована 1 нова гірничопромислова школа.

У відповідності до урядової постанови у 1949 р. було проведено 3 призови молоді: березневий, серпневий і жовтневий. План кожного з призивів, який становив 42,8; 6,5 та 26,5 тис. учнів був виконаний відповідно на 65, 97 та 80 %. План серпневого призиву для молоді підвищеного віку було виконано за рахунок прийому на добровільній основі.

На січень 1950 р. в області діяло 45 училищ та 114 шкіл з кількістю учнів відповідно 14,4 та 20,5 тис. учнів. У загальній кількості навчальних закладів трудрезервів Донеччини було: 3 спеціальних училища (1,1 тис. учнів), 28 ремісничих училищ (8,1 тис. учнів), 4 залізничних училища (1,3 тис. учнів), 10 гірничопромислових училищ (3,9 тис. учнів), 1 гірничотехнічне училище (0,4 тис. учнів), 74 гірничопромислові школи (17,3 тис. учнів) та 40 шкіл фабрично-заводського навчання (6,2 тис. учнів). З 1950 р. відбувається поступова відмова від мобілізацій як методу комплектування навчальних закладів системи державних трудових резервів.

Мобілізації молоді у 1944–1949 рр. відбувалися як у межах свого регіону, так і за рахунок зовнішніх міграцій. Починаючи з 1944 р. і до кінця 1940-х географічний спектр призовників був досить широкий. Розглянемо джерела комплектування учнів шкіл ФЗН на прикладі 1948 р. (рік найчисленніших мобілізацій) згідно з річним звітом Сталінського облуправління трудових резервів за допомогою таблиці 1.

Таблиця 1 – Джерела комплектування учнів для шкіл ФЗН Сталінської області в 1948 р. [13]

Республіки, області	Кількість зарахованих (тис.)	Кількість зарахованих (%)	Республіки, області	Кількість зарахованих (тис.)	Кількість зарахованих (%)
Українська РСР	73,792	78,31	Харківська	0,729	0,77
Вінницька	7,062	7,49	Херсонська	0,763	0,81
Волинська	1,849	1,96	Чернігівська	2,914	3,09
Дрогобицька	1,956	2,08	Чернівецька	2,17	2,30
Житомирська	1,998	2,12			
Закарпатська	5,235	5,56	Російська РФСР	9,228	9,79
Кам'янець-Подільська	1,987	2,11	Брянська	1,024	1,09
Київська	6,725	7,14	Воронезька	2,025	2,15
Кіровоградська	3,83	4,06	Курська	2,719	2,89
Одеська	5,32	5,65	Орлівська	2,955	3,14
Полтавська	8,391	8,90	Рязанська	0,505	0,54
Ровенська	2,706	2,87			
Сумська	7,064	7,50	Білоруська РСР	6,86	7,28
Сталінська	10,199	10,82	Молдавська РСР	4,356	4,62
Тернопільська	2,894	3,07	Всього	94,236	100

Отже, головним джерелом постачання учнів, мобілізованих до шкіл ФЗН Сталінської області у 1948 р. були області Української РСР, з яких було зараховано 73,3 тис. учнів або 78 % всього учнівського контингенту. В тому числі кількість

призовників зі Сталінської області дорівнювала маже 10,2 тис. або 11 % всіх учнів. Вихідці західних областей Російської РФСР становили 9,2 тис. учнів або майже 10 % зарахованих в школи ФЗН. З Білоруської РСР було зараховано 6,86 тис. або 7 % учнів, з Молдавської РСР – 4,3 тис. або майже 5 % учнів.

Географію вихідців, зарахованих до учнівського контингенту шкіл ФЗН Сталінської області у наступному 1949 р., є можливість розглянути за таблицею 2, складеною на основі чергового звіту Сталінського управління Трудових Резервів.

Таблиця 2. – Джерела комплектування учнів для шкіл ФЗН Сталінської області в 1949 р. [14]

Республіки, області	Кількість зарахованих (тис.)	Кількість зарахованих (%)	Республіки, області	Кількість зарахованих (тис.)	Кількість зарахованих (%)
Українська РСР	41,121	84,27	Тернопільська	2,54	5,21
Вінницька	7,067	14,48	Чернівецька	2,323	4,76
Волинська	0,192	0,39			
Закарпатська	3,584	7,35	Російська РФСР	2,941	6,03
Київська	4,118	8,44	Воронезька	2,941	6,03
Миколаївська	0,73	1,50			
Одеська	3,727	7,64	Молдавська РСР	2,159	4,42
Полтавська	5,006	10,26			
Ровенська	0,647	1,33	Татарська АРСР	2,574	5,28
Сумська	5,337	10,94			
Сталінська	5,85	11,99	Всього	48,795	100,00

У 1949 р. при комплектуванні шкіл ФЗН Сталінської області учнівським контингентом збільшилася частка вихідців із областей Української РСР. Вона становила 84 % всіх учнів або 41,1 тис. осіб. Найбільшу кількість учнівської молоді, мобілізованої з українських областей, направляли Вінницька, Сталінська, Сумська і Полтавська області, частка яких складала відповідно 14, 12, 11 і 10 % відповідно. Зменшилась роль Російської РФСР, частка якої тепер становила 6 %; майже незмінною у формуванні учнівських кадрів залишилась участь Молдавської РСР, частка якої дорівнювала 4 %. У 1949 р. не було серед зарахованих молоді, мобілізованої з Білоруської РСР. Натомість з'явилися вихідці з Татарської АРСР, частка яких становила 5 % всього учнівського загалу.

Інтернаціональний склад учнів у закладах системи трудрезервів викликав певні труднощі. Особливо це стосувалося тих, хто не володів російською. У 1949 р. до школи ФЗН № 170 Ворошиловградської області прибуло 163 учні. З них – 42 українці та 121 молдаванин. Із загальної кількості 5 учнів володіли російською вільно, 45 – слабо, 118 – взагалі не володіли. При цьому вихователів та викладачів, які б знали молдавську, не було. Політзаняття проводили за допомогою тих учнів із молдаван, які хоча б трохи володіли російською [15, арк. 30].

Ефективність мобілізацій була нижчою від очікуваної. Плинність учнів була досить високою. Відплив молоді відбувався двома шляхами: за згодою з керівництвом і самовільно. Більшість становили саме «дезертири». Так, у 1949 р. втрати контингенту по школах (без урахування тих, кого вдалося повернути) склали 10,25 % від загального контингенту шкіл. З них звільнено за хворобою 1,6 %, виключено за грубі порушення

правил внутрішнього розпорядку – 0,65 % та тих, котрі залишили школу самовільно – 8 % [16, арк.13].

Протягом декількох років розпорядженням “Про заходи щодо збереження та закріплення контингенту учнів у школах ФЗН Сталінської області” було вироблено ряд заходів. Серед них, по-перше, організаційні заходи щодо повернення учнів, які передбачали командировання відповідальних робітників для чергування на вузлових станціях. Такі чергування інколи закінчувалися побиттям “утікачів”. Так, на станції Алчевськ у червні 1949 р. була затримана група учнів, які намагалися повернутися до батьків. Усіх затриманих було повернено до ФЗН № 7 Ворошиловградської області й побито майстрами, після чого їх роздягли і зачинили в окремій кімнаті до 12-2 годин ночі. По-друге, каральні заходи щодо працівників ФЗН, де поширювалися випадки масових самовільних відходів. Такі працівники переводилися на казармене становище до припинення масових утеч [17, арк.22; 18, арк.17]. Особливу відповідальність (аж до зняття з роботи) несли директори навчальних закладів. Так, директора школи ФЗН № 112, який дозволив масове відлучення учнів (за період 9 – 14 серпня 1946р. пішло 112 учнів), за безвідповідальне ставлення було знято з роботи. По-третє, репресивні заходи щодо втікачів, за якими треба було “кожен випадок самовільного відходу учнів розглядати як надзвичайну подію з обов’язковою передачею справи до суду” [19, арк.291]. Про наявність “фезеушників” у ДУЛАГу згадував О.Солженицин у розділі “Малолітки” “Архіпелагу Гулаг”. «Архіпелаг ніколи не був бідним на підлітків. Багатьох засуджували за втечу зі шкіл ФЗН. Правда тільки 6 місяців за це давали». Кримінальну відповідальність за самовільне залишення закладів трудрезервів було скасовано лише в 1951 р.

Цілком природно, що ніякі адміністративні й репресивні заходи не могли спинити потоку утеч. Серед причин плинності був сам метод мобілізації, що був досить болісним для людини, бо передбачав відрив від родинного коріння. Начальник Кам’янець-Подільського бюро трудрезервів під час наради в Києві в 1946 р. прокоментував проблемний характер мобілізацій до шкіл ФЗН та РУ таким чином: “Труднощі полягають у тому, що ми беремо молодь від сім’ї, відриваємо від рідної місцевості, від традицій. Призовникам являється в іншому світлі той світ, у який вони потрапляють” [20, арк.180]. Тому, коли мобілізація була пов’язана з виїздом за межі своєї області, багато мобілізованих не приходило на зборні пункти після вручення призовного листа. У західних областях, де мобілізація на навчання була незвичним заходом, місцеві організації взагалі не знали, як до неї ставитися, кого посилати. З Львівської області щодо направлення до шкіл ФЗН одне з домоуправлінь повідомляло: “У зв’язку з тим, що в нас утікачів і безпритульних немає – посилати в школи нікого” [20, арк.152]. Подеколи, в умовах зриву мобілізаційних планів, виконання яких вимагалось від радянських і партійних керівників, відповідальні особи вдавалися до облав. Так, у 1948 р. “у селі Новиці Станіславської області заступником голови райвиконкому за допомогою міліціонерів було оточено церкву, влаштована перевірка документів, відібрано 12 підлітків, яких посадили в машину, відвезли до райцентру. Така мобілізація була проведена і в інших селах”. Факти облав у 1948 р. мали місце і в Сумській, і в інших областях [21, арк. 95,118]. Облавна мобілізація була психологічною передумовою для повернення до “статус кво”.

Наслідком викривлених методів проведення мобілізації були і порушення основних вимог щодо набраного контингенту, зафіксованих у постанові “Про проведення чергового призову”. Серед призваних були хворі та інваліди, хоча з метою проведення медичного відбору при призовних комісіях і функціонували медичні комісії, що складали довідки про стан здоров’я на кожного призовника. За висновком ЛТЕК у 1944 р. непридатних до навчання в школах було 250 осіб. У тому ж році з

Одеської області до школи ФЗН № 19 і школи ФЗН № 103 прибуло 6 вагітних. За неповними даними з числа прибулих було 800 осіб народження 1930 і 1931 років, тоді як особи цього віку мобілізації не підлягали [22, арк. 19; 23, арк. 103].

Перші втечі потенціальних учнів припадали на час перебування в дорозі або ще на збірних пунктах, коли складності із залізницею призводили до довгих очікувань на станціях відправки. Крім того, для транспортування молоді часто надсилали товарняки замість пасажирських вагонів, при цьому у вагонах були вибиті двері, траплялися навіть випадки, коли відправляли людей просто на платформах [24, арк. 132].

На залізничних станціях Донбасу зустрічати молодь мали робітники ФЗН та диспетчерські групи, завданням яких було направлення груп мобілізованих до шкіл ФЗН відповідно до плану перевезень, повідомлення шкіл про підхід ешелонів. Але випадки, коли прибулу молодь не зустрічали, перекидали з однієї школи ФЗН в іншу, не були рідкістю. Так, у доповіді 1948 р. описані факти, коли прибулий ешелон з молоддю Київської області для ФЗН № 32 Сталінської області не зустріли, не було організоване перевезення речей, тому призовники 7 км самі несли свої речі. Прибулих розташували у фойє театру, де вони були дві доби. Унаслідок такого прийому 30 осіб втекли [25, арк. 96].

Воєнна та повоєнна нестача товарів неминуче позначилася на цій категорії. Незважаючи на те, що вони мали бути на повному державному забезпеченні, перевірки стабільно фіксували низький рівень забезпеченості учнів взуттям і одягом. Зокрема, контингент жовтневого призову 1947 р. до шкіл ФЗН Донеччини, який дорівнював 45 тис. учнів був забезпечений напівпальто на 23 %, черевиками на 44 %, бруксами на 36 %, картузами на 23 % [26, арк.10,11, 27, арк. 467].

Досить гострим до 1949 р. було питання з житлом, бо кожен наступний призов був чисельніший за попередній і потребував виділення та ремонту додаткового житла. До того ж звільнення гуртожитків випускниками трудрезервів досить часто проходило із запізненням. Не встигали вчасно ремонтувати нові житлові приміщення. Не вистачало елементарних меблів – ліжок, тумб, столів, стільців. Так, чернігівська молодь, яка прибула восени 1945 р. до школи ФЗН № 14 м. Горлівки була розміщена у непідготовленому житлі. Через відсутність ліжок спали на полу, завошивілися. На другий день зі школи пішло 60 осіб, а інші розійшлися в грудні та січні [26, арк. 13]. Відсутність належних житлово-побутових умов називалася однією з головних причин плинності учнів у 1945 р. Перевірки щорічно виявляли гуртожитки, що були в антисанітарному стані, а в 1949 р. відсутність нормальних житлово-побутових умов стала однією з причин ліквідації 123 шкіл ФЗН [27, арк. 467].

Мобілізовані, які пройшли через систему трудрезервів, мали стати основним джерелом поповнення кваліфікованої робочої сили. Але втілити таку ідею в 1940-х рр., коли контингенти учнів перевищували можливості нормального розміщення і навчання учнів, було досить важко. Не вистачало навчальних кабінетів, твердого інвентарю (табуретів, тумб, столів, лав), підручників, зошитів, навчальних посібників, програм з теорії та виробничого навчання. Особливо погано йшли справи з виробничим навчанням. У ряді училищ шкіл на початок 1946 р. повністю була відсутня навчально-виробнича база, внаслідок чого велика кількість учнів протягом 3,5 місяців у школах ФЗН не отримала навіть елементарних знань і виробничих навичок, передбачених програмами [9, арк.14; 26, арк.8]. У ФЗН № 14 м. Горлівка учні зовсім не були забезпечені робочими місцями та необхідним інструментом. Частина учнів залучали до підсобних робіт, головним чином, до відгортання вугілля. Учні шкіл ФЗН з прискореним 3-х місячним терміном навчання фактично здобували кваліфікацію на робочих місцях. „Фезеушники” були низько кваліфікованою та дешевою робочою силою. Для вугільних шкіл ФЗН існувала 80 % оплата праці, для решти галузей – 50 %. Учнями вугільних шкіл ФЗН у 1948 р. було добуто 461,9 тис. т вугілля, пройдено 29,1

тис. м нових шахтних виробіток, настелено 30,2 тис. м шахтного шляху. Прибуток від виробничої діяльності учнів ФЗН у процесі виробничого навчання склав 24,1 млн. крб. [8, арк. 27].

Щорічні перевірки 40-х років показували, що “харчування в ряді закладів організовано погано”. Ряд продуктів, таких, як молоко, яйця та молочнокислі продукти, не отоварювалися, а замінювалися іншими продуктами. Пропускна спроможність їдалень була недостатньою: не вистачало посуду і посадочних місць. ОРСи підприємств забезпечували їдальні навчальних закладів продуктами за залишковим принципом. До того ж мали місце крадіжки продуктів. У 1946 р. в їдальні школи ФЗН № 97 м. Єнакієве внаслідок крадіжок продуктів учнів харчували однією капустою [24, арк. 9,10]. Серед заходів щодо збереження контингенту від директорів шкіл вимагали встановлення особистого та суворого контролю за харчуванням учнів. Критерієм було доведення денного раціону до 6,5 крб. з повним отоварюванням та видачі додаткових продуктів за рахунок підсобних господарств, що існували при школах у 1944–1949 рр. Напружене становище з харчуванням учнів зберігалося і після скасування карткової системи. Норми, встановлені в 1948 р., не забезпечували нормального харчування, в особливості для будівничих професій, оскільки ці професії є трудомісткими. Крім цього, після скасування карткової системи було знижено норми продуктів за рахунок відміни видачі холодних сніданків для учнів підземних професій, а також припинення видачі для всіх учнів понад встановлених по карткам норм продуктів за рахунок підсобних господарств ОРСів базових підприємств і своїх підсобних господарств [8, арк. 3–12]. У 50-ті роки, після скорочення учнівського контингенту, ситуація з харчуванням істотно покращилася.

Важке матеріальне становище „фезеушників” штовхало їх до підробітків, а дехто з них вдавався і до крадіжок. Начальник Сталінської міської міліції на сумісній нараді партійних керівників, працівників прокуратури, НКВС та районних суддів з питання боротьби з карною злочинністю наприкінці листопада 1945 р. розповідав про те, що учнів шкіл ФЗН та РУ часто затримують у кінотеатрах під час торгівлі цигарками. На його думку, такі учні безумовно потрапляють у середовище злочинного елементу. „Ми маємо багато випадків кишенькових крадіжок у кіно з боку учнів РУ та шкіл ФЗН. Ці учні ходять в кінотеатр не строем, як призначено статутом, а хто коли здумає...” [28, арк. 50]

Мобілізації до шкіл ФЗН повинні були стати джерелом для створення постійних робітничих кадрів у Донбасі. Але часто випускники 1940-х рр. не відпрацьовували навіть передбаченого 4-річного терміну. З 1945 по 1948 рр. на підприємства Донбасу було переведено 338,6 тис. молодих спеціалістів – випускників шкіл і училищ (209,9 тис. осіб у Сталінській області і 128,7 тис. у Ворошиловградській). За цей же період вибуло 201,7 тис. молодих робітників (127,6 тис. осіб в Сталінській і 74,1 тис. осіб у Ворошиловградській) або 59,6 % від кількості прибулих. Причиною цього в доповіді Й. Сталіну “Про неблагополучне становище у використанні та закріпленні робочої сили в промисловості” було назване нетерпиме ставлення багатьох господарників до використання та побутового влаштування робітників. “Війна розбестила в цьому плані багатьох господарників, а відсутність контролю з боку державних органів призводить до грубих порушень законодавства про труд, до безвідповідальності та безкарності господарників за трудове використання та побутове влаштування робітників”. Слабка організація праці, низькі заробітки через використання молодих робітників на підсобних роботах, незадовільні житлово-побутові умови – причини високої плинності. [21, арк. 107, 6, 13].

Призовники до ФЗН та РУ становили вагому частину всього міграційного потоку до Сталінської області. Так, у 1949 р. вони дорівнювали 12% від всієї кількості

прибулих [29, арк. 19]. Їх кількісна присутність була дуже відчутною серед населення регіону. У березні 1949 р. «Радянська Донеччина» стверджувала, що «учні ФЗН і РУ складають понад 40 % молоді Сталінської області» [30, с. 1].

Отже, тоталітарна система породжує величезні можливості розпорядження «людським матеріалом», спрямовуючи його туди, куди потрібно державі. Стабільний дефіцит робочої сили, загострений введенням загальновійськової повинності у 1939 р, було вирішено покрити за рахунок мобілізації юнаків до закладів професійно-технічної освіти із скороченим терміном підготовки спеціалістів востребуваних робітничих спеціальностей. Запроваджену у 1940 р. систему державних трудових резервів зміцнили введенням кримінальної відповідальності за «дезертирство» учнів. Поріділий в ході війни робочий клас було вирішено відновити вже апробованим методом, розширивши контингент мобілізованих і розгорнувши широку мережу закладів освіти системи державних трудових резервів.

На прикладі Сталінської області, можна побачити що плани прийому молоді до шкіл фабрично-заводського навчання та ремісничих училищ області змінювалися в залежності від першочергових державних завдань. Потреби у заміні постійними кадрами тимчасових контингентів з числа військовополонених, інтернованих та ув'язнених обумовили найбільші масштаби мобілізацій до закладів державних трудових резервів області у 1947–1948 рр. Створювалися додаткові школи фабрично-заводського навчання,максимально скорочено термін підготовки кадрів. Після виконання цього завдання, а також виходячи з неефективності мобілізацій, починаючи з 1949 р. змушені були здійснити значне згортання мережі закладів державних трудових резервів, подовжити термін навчання і поступово перейти до добровільної системи набору учнів. Неефективність мобілізацій, що проявлялася у масових втечах учнівського контингенту та високому рівні плинності молодих робітників на підприємствах, була обумовлена як самим методом, коли молоду людину силоміць відривають від родинного коріння, звичного природного і соціального середовища, так і важкими матеріальними, житлово-побутовими, навчально-виробничими умовами, напіввійськовими порядками, в які вона потрапляла після мобілізації. Мобілізовані, які були переважно вихідцями з українських областей,стали важливим компонентом залюднення регіону. Вони вплинули на віковий, статевий та національний склад його населення.

Список використаної літератури

1. Інформаційний бюлетень. – 1946. – № 2/3 // ДАДО, ф. Р 54, оп.1, спр.1.
2. Мохова В.В. Государственные трудовые резервы – важнейший источник пополнения рабочего класса в СССР // Народное хозяйство СССР. – М., 1950; Дунаева А.Д. Роль государственных трудовых резервов в воспроизводстве рабочей силы СССР. – М., 1958; Хорошайлов Н.Ф. Деятельность коммунистической партии по возрождению Донбасса 1943–1945, К. : Вища школа, 1973; История рабочих Донбасса : в 2 т. / ред. кол. Ю.А. Курносков, Л.А. Шевченко, А.В. Лихолат и др. – К. : Наук. думка. – 1981; Бомбадьорова О.А. Підготовка та використання державних трудових резервів України в період Великої Вітчизняної війни : автореф. ... канд. істор. наук. – К., 2000. – 18 с.; Гаврилов В. М. Сільська молодь Північного Лівобережжя у відновленні промисловості Донбасу в перші повоєнні роки // Нові сторінки історії Донбасу. – Донецьк, 2000. – Ч.8. – С.198–209; Міщанин В.В. В.В. Закарпатська молодь в школах ФЗН: навчання чи змушена еміграція // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. – Одеса : Астропринт, 2009. – Вип. 15.
3. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам 1917 – 1957 гг. : сб. док. – М. : Госполитиздат, 1957. – Т. 2.
4. ДАДО, ф.326, оп.2, спр.288.

5. ДАДО, ф. 5433, оп.1д., спр.4, арк.3–10.
6. ДАДО, ф. 326, оп.2, спр.24, арк.103. спр.7384, арк.78
7. ДАДО, ф. 5433, оп.1д., спр.13, арк.336.
8. ДАДО, ф.5433, оп.1 д., спр.4, арк.13.
9. ДАДО, ф.5433, оп.1д., спр.6, арк.8, 9, 10.
10. ДАДО, ф.5433, оп.1 д., спр.4, арк.13.
11. ДАДО, ф. 5433, оп.1д., спр.13, арк.336.
12. Складено за: ДАДО, ф. 5433., оп.1, спр.8., арк. 72, 6; оп.1-дод., спр.2., арк.4; спр.3., арк.14; спр.5, арк.17; спр.7, арк.4; спр.9, арк.3; спр.13, арк.4; спр.18, арк.14; спр.24, арк.3; спр.28, арк.25.
13. Складено за: ДАДО, ф. 5433, оп.1-д., спр.4, арк.3–12.
14. Складено за: ДАДО, ф. 5433, оп.1-д., спр.6, арк. 2–13.
15. ДАЛО, ф.п.-179, оп.3, спр.1098, арк. 30.
16. ДАДО, Ф. 5433, оп.1-д., спр.6, арк. 13.
17. ЦДАГОУ, ф. 1, оп.23, ч.1, спр.6007, т.1, арк.22.
18. ДАДО, ф. 5433, оп.1-д., спр.4, арк.17.
19. ДАДО, ф. 5433, оп.1, спр.17, арк.291.
20. ЦДАВОУ, ф.р.-4626, оп.2, спр.11, арк. 180.
21. ЦДАГОУ, ф. 1, оп.23, ч.2, спр.5746, арк.95; 118.
22. ЦДАГОУ, ф. 1, оп.23, спр.1657, арк.19, 20.
23. ДАДО, ф. 326, оп.2, спр.24, арк.103.
24. ЦДАГОУ, ф. 1, оп.23, ч.1, спр.1658, арк.132
25. ЦДАГОУ, ф. 1, оп.23, ч.2, спр.5746, арк.96.
26. ЦДАГОУ, ф. 1, оп.23, ч.1, спр.2866, арк.10, 11;
27. ЦДАГОУ, ф. 1, оп.23, ч.1, спр.4621, арк.467.
28. ДАДО, ф.326, оп.2, спр.850, арк.50.
29. ДАДО, ф. 4249, оп.3-д., спр.158, арк.19.
30. Радянська Донеччина. – 22 березня 1949р. – С. 1.
Стаття надійшла до редакції 05.03.2012.

N. Th. Shypik

**MOBILIZATION OF YOUNG PEOPLE INTO EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS
OF VOCATIONAL TECHNICAL BIAS OF THE SYSTEM OF DONETSK REGION
LABOUR RESERVE IN 1944–1949**

The article is dedicated to the investigation of the whole range of problems connected with the mobilization of young people into educational establishments of vocational technical bias of the system of Donetsk region labour reserve in 1944–1949. Special attention is devoted to the natural change in the number of the students and the conditions which young people encountered on coming to Stalin region.

Key words: mobilization, trade school, factory schools, the system of the state labour reserve.